

Тетяна Левакіна

Херсонський Академічний ліцей
при Херсонському державному
університеті,
викладач української мови

ПРИЙМЕНИКОВО-ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ЯК ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ СОЦІАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У доповіді розкрито провідну роль прийменниково-відмінкових форм у вираженні соціативності як вияву загальної категорії сумісності; надано визначення соціативності як мовного явища; охарактеризовано мікрополя соціативних прийменників; зафіксовано кількісний склад соціативних одиниць української мови.

Ключові слова: прийменниково-відмінкові форми, соціативність, соціативні прийменники.

Для прийменникової парадигматики в сучасному її вияві характерні варіативність, синонімія, антонімія, омонімія (синкретизм) та інші системні відношення, тому наявні класифікації семантико-граматичних відношень прийменників (праці Г. Балабан, І. Вихованця, А. Загнітка, Н. Куш та ін.) вимагають свого доповнення, уточнення й суттєвого поглиблення з урахуванням нових прийменникових функцій.

Погоджуючись із думкою І. Вихованця та К. Городенської, за вихідне положення приймаємо наявність у прийменників категорійного граматичного значення й визначаємо прийменник як слово-морфему. На відміну від суто граматичного значення прийменників, яке виражає синтаксичний (підрядний) зв'язок, їхні семантико-синтаксичні відношення визначають характер смислових відношень адвербіалізованих субстантивів (локальні, темпоральні, причинові, умовні та ін.), виражаються ці відношення тільки в поєднанні з повнозначними

словами. Прийменниково-відмінкову форму вважаємо одним синтаксичним словом, функційний аналіз якого слід проводити і за формально-граматичним, і за семантико-синтаксичним підходами.

Відповідно до семантичної диференціації українських прийменників, запропонованої І. Вихованцем, поділяємо власне-прийменники та їхні еквіваленти (на позначення яких уводимо назву „еквіприйменники”) на три функційно-семантичні макрополя (просторове, темпоральне й логічне), що об’єднують певні поля зі своїми мікрополями. За Г. Балабан, у межах логічних прийменників серед 12 полів виокремлюємо поле соціативності. Кожне виокремлене мікрополе хоч і становить загалом певну єдність, однак стабільне тільки у своїй ядерній частині, тоді як компоненти, що розташовуються навколо ядра, виявляють синкретизм, варіативність, тому в межах мікрополів також вирізняємо **центральні й периферійні одиниці**, а за ступенем препозиціоналізації кваліфікуємо **власне-прийменники та еквіприйменники**.

Характерною особливістю поля соціативності є тісне переплетіння значення сумісності з іншими значеннями, що зумовлює синкретизм семантики мікрополів і ускладнює виявлення кількісного та якісного складу соціативних одиниць. Оскільки словникового визначення соціативності в українському мовознавстві немає, пропонуємо власне тлумачення цього терміна: це співучасть в одній справі кількох осіб, що характеризується множинністю учасників дії, їхньою відносною рівноправністю, активністю й належністю або до суб’єктів, або до об’єктів спільної дії.

З-поміж українських логічних прийменників соціативні – найбільш розгалужені на мікрогрупи, їхній кількісний склад найістотніше змінився з 80-х років ХХ ст. (за Г. Балабан), але на сьогодні у вітчизняному мовознавстві немає ґрунтового аналізу соціативності як мовного явища, остаточної кваліфікації типів відношень, виразниками яких є соціативні прийменникові одиниці, відсутня докладна характеристика їхнього функціонування.

Термін „соціатив” тісно пов’язаний із загальним значенням сумісної дії. Слід розрізняти комітативність – як позначення множинності взагалі – і

соціативність – явище вираження спільної дії кількох відносно рівноправних суб'єктів або об'єктів. Соціативні відношення передаються безприйменниковою формою відмінка (наприклад, в угро-фінських мовах), за допомогою прийменників (романо-германські мови) або прийменниково-відмінковими сполуками (у групі слов'янських мов). Орудний соціативний відмінок у всіх сучасних слов'янських мовах уживається в поєднанні з прийменником, тотожним українському з. Уважаючи форму з + О. в. стрижневою у вираженні сумісності, ми розширюємо коло соціативних прийменників і зараховуємо до них такі, що позначають не тільки супровід, але й співв'язь, відносно рівноправну співучасть в одній справі кількох суб'єктів або об'єктів. В українській мові засобами вираження соціативності (спільності, сумісності) виступають певні прийменниково-відмінкові форми, а також 4 префікси: *су-* (*сумісність*, *сузір'я*, *сукупний*), *спів-* (*співробітник*, *співпрацювати*), *про-* зі значенням „той, хто на боці кого-небудь, одноступень, прихильник когось, чогось” (*просоціаліст*, *проросійський*), а також *со-* в словах *соратник*, *соратниця*.

Прийменники та еквіпрійменники соціативної семантики мають характерні, обов'язкові ознаки: позначення спільної дії, множинність учасників, активність і відносна рівноправність поєднаних суб'єктів або об'єктів. Окрім цього, для соціативності як вияву загальної категорії сумісності диференційовано необов'язкові чинники: тотожність дії; єдність місця; єдність часу; співробітництво; паралельність, подібність дії (переважно означає єдність місця або часу); зіставлення; протилежність дії (**сумісно** протилежні дії кількох учасників); керівництво, заступництво або контроль над кимось; внутрішня локалізація; семантика ієрархії при вираженні способу дії або причини.

Соціативне значення прийменників *з*, *при*, *разом з* виокремлюють І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний. Г. Балабан фіксує 61 прийменниковотвір із семантикою сумісності й диференціює 6 мікрогруп соціативності. За нашими спостереженнями, в українській мові соціативні відношення представляють 190 прийменників.

Грунтовний аналіз вияву соціативності прийменниково-відмінковими формами дає підстави для визначення 8 мікрополів: власне-соціативного значення; соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання; внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини. За ступенем вираження семантики сумісності визначено центр, периферію й далеку периферію функційно-семантичного поля соціативних прийменників. Багатозначний первинний прийменник *з* у поєднанні з орудним відмінком виступає ядерним, базовим прийменником власне-соціативного мікрополя зокрема й усього поля соціативності взагалі. **Центральна зона** навколо цього ядра представлена власне-соціативними прийменниками й еквіпрійменниками, при цьому кожен компонент центра по-своєму зв'язаний із функцією ядра – вираженням сумісної дії. Мікрополе власне-соціативності, порівняно з периферійними мікрополями, характеризується найбільшою кількістю власне-прийменників (25 од.) поряд із декількома (9 од.) еквіпрійменниками.

На периферії поля ознаки соціативності виражені слабше або зовсім слабо, аж до розмитості. У цій зоні знаходяться різнотипні одиниці, які, хоча й співвідносяться за функціями зі значенням сумісності, однак не становлять нормалізованих засобів вираження. До **периферійних** зараховуємо мікрополя соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання.

На підставі того, що всі прийменникові одиниці мікрополів внутрішньої локалізації, соціативності – способу дії, соціативності – причини характеризуються синкретичним виявленням сумісності, кваліфікуємо ці мікрополя як **далеку периферію** соціативного поля.

Центральне мікрополе власне-соціативного значення – стрижневе, визначальне у вираженні семантико-синтаксичних відношень сумісності, супроводу, співвияву. Зараховуємо до нього 34 прийменники: *з*, *поруч з*, *поряд з*, *разом з*, *спільно з*, *у (в) поєднанні з*, *у (в) присутності*, *у (в) сполученні з*, *у (в) сукупності з*, *у (в) супроводі* та ін.

Власне- та еквипрійменники мікрополя соціативності – неподільного зв'язку (28 од.) неоднаково виражають рівноправність і активність суб'єктів чи об'єктів дії, напр.: *на спілку з* (розм.), *у взаємодії з, у (в) єдності з, у (в) контакті з, у (в) союзі з, у (в) співавторстві з, у (в) співвідношенні з, у (в) співдружності з, віч-на-віч з, на пару з* (розм.), *на самоті (самотині) з* тощо.

Одиниці з семантикою соціативності як паралельного зв'язку (29 од.) підкреслюють сумісне розташування учасників дії в часі й просторі, але нівелюють значення самої спільної дії: *згідно з, нарівні з, одночасно (водночас) з, паралельно з, у (в) згоді з, урівень (врівень, врівні, урівні) з, в унісон, в унісон з, на рівні з, у (в) лад з, у (в) пандан з (заст.)* та ін.

Виразники протиставного та зіставного зв'язку позначають не власне соціативність як мовне явище, а її семантичні відтінки – сумісно протилежну дію або зіставлення двох дій. Наголошуємо, що вектори дій учасників соціативних відношень можуть бути направлені в різні сторони, при цьому загальна сумісність виявляється в тому, що для **кожного** з учасників такого зв'язку його дія є протилежною чи навіть ворожою дії іншого учасника. Також сумісність об'єктів або суб'єктів може відтворюватися в процесі зіставлення їхніх дій: у цьому випадку направленість векторів дій не має значення (вона може бути протилежною), але й про порівняння на підґрунті подібності, рівності не йдеться. До мікрополя протиставного та зіставного зв'язку зараховуємо 21 власне- та еквипрійменник: *порівняно з, урозріз (врозріз) з, усупереч (всупереч) з, в опозиції з, у (в) боротьбі з, у (в) зіставленні з* тощо.

Складові мікрополя соціативності – керівництва, заступництва, контролювання (18 од.) вказують на ієрархічні відношення, тобто кваліфікують такі відношення, при яких знижується активність і майже втрачається рівноправність учасників дії, напр.: *на чолі з, під керівництвом, під владою, під головуванням, під орудою, під проводом (за проводом (заст.)), під суверенітетом та* ін.

Прийменниково-відмінкові форми мікрополя внутрішньої локалізації (22 од.) виявляють синкретичність значень соціативності й локальності: *з-поміж (з-*

межи (заст.), *з-між* (заст.), *з-проміж* (розм.), *споміж* (заст.)), *з-понад*, *з-посеред*, *серед* (*осередь* (розм.), *середу*), *у (в) колі*, *у (в) товаристві*, *в океані*, *у (в) групі*, *у (в) гурті*, *у (в) комплексі* та ін.

До найменш чисельного мікрополя соціативності – способу дії (12 од.) належать синкретичні одиниці як із чіткою семантикою співучасті (у вигляді допомоги, підтримки) у дії суб'єкта, названого в постпозиції, так і з семантикою чиеїсь допомоги ментального характеру: *з супроводом*, *з допомогою* (за *допомогою*, *при допомозі* (кальк.)), *за підказкою* (*підказками*), *за підтримки* (за *підтримкою*, *при підтримці* (кальк.)), *за сприяння* (*сприянням*) тощо.

Для еквіпрійменників соціативності – причини (зі значенням соціативного імператива або „м'якого” спонукання до дії) також характерний синкретизм позначуваних відношень. Це мікрополе складають 26 прийменників: *велінням*, *з примусу*, *за велінням* (з *веління* (розм.), *по велінню* (кальк.)), *за дорученням* (з *доручення* (розм.)), *за командою* (за *командами*, *по команді* (кальк.)), *за наказом* (за *наказами*, *з наказу* (заст.)), *на вимогу* (за *вимогою*).

Розташування мікрополів внутрішньої локалізації, соціативності – способу дії, соціативності – причини в зоні далекої периферії поля соціативних прийменників підтверджується значною кількістю варіантів, у т.ч. ненормативних, а також значною часткою еквіпрійменників – 52 проти 8 власне-прийменників

Загалом в українській мові виявлено 190 прийменників, що вказують на соціативні відношення: 34 центральних, 96 периферійних, 60 далекопериферійних, із них 58 кваліфіковано як власне-прийменники, а 132 – як еквіпрійменники.

Кількісний склад соціативних прийменникових одиниць свідчить про їхнє вагоме місце в межах логічних прийменників, а якісний (перевага еквіпрійменників над власне-прийменниками) дає підстави констатувати їхній розвиток і постійне поповнення на сучасному етапі розвитку української мови.

Соціативні відношення не є новими в системі логічних відношень, сумісність як мовна універсалія так чи так виражається в кожній мові, але на

сьогодні це дослідження соціативних прийменників – єдина спроба ґрунтовного, системного аналізу позначення соціативності українськими прийменниками. Отримані результати мають спричинити перегляд академічної семантичної диференціації прийменників, а також знайти реалізацію в теоретичних курсах і підручниках сучасної української мови.

1. Балабан Г. С. Динамічні процеси в прийменниковій системі сучасної української літературної мови : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. С. Балабан ; НАН України ; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с.+ 63 с. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : с. 218-283.

2. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; За ред. І. Р. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – с. 329-330.

4. Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. ; Донец. держ. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120-131.

5. Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.

6. Куш Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Куш ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с. – Бібліогр.: с. 371-414.

Tatyana Levakina **PREPOSITIONAL-CASE FORMS AS MEANS OF EXPRESSION OF SOCIATIVE IN THE UKRAINIAN LANGUAGE**

In the report there was discovered the leading role of the prepositional-case forms in expression of Sociative as a display of the general category of Compatibility; there was given a demotion of Sociative as a language phenomenon; there were characterized microgroups of sociative prepositions; there was fixed a quantitative composition of sociative units in the Ukrainian language.

Key words: prepositional-case form, Sociative, prepositions of sociative.